

РИТОРИЧНІ ЗАСОБИ ТА ЇХ РОЛЬ В УСНОМУ МОВЛЕННІ ВЧИТЕЛІВ-СЛОВЕСНИКІВ

Володимир Нищета

Слово існує не для красивого багатослів'я, а для розумного й доброзичливого спілкування.

Л. Толстой

Дар слова є засіб всіх знань і дій людських; і ми, бажаючи бути корисними, насамперед повинні сформулювати цю здатність.

Н. Кошанський

XXI століття, як свідчать дослідження фахівців, може стати гуманітарним, і провідну роль відіграватимуть культура, духовність, які стверджують гідність і цінність особистості людини (В. Рубанов). «Принцип сучасної гуманітарної освіти: «Людина в усьому!» – у мовленні, спілкуванні, у поведінці, у спеціальності! Цей принцип передбачає, за В. Шаталовим, виховання через спілкування, пізнання через спілкування, співдружність учнів і вчителів, ... турботу про розвиток почуття власної гідності в людині» [9, с. 172], – ці слова Л. Колеснікової звучать в унісон з міркуваннями багатьох науковців і педагогів-практиків: риторика нині – ключова ланка в системі гуманітарного знання й освіти. Позитивним у сенсі зазначеного видається нам той факт, що риторика в просторі української освіти, хоч і повільно, проте невпинно «проростає».

У сучасних наукових працях з риторики й педагогіки однією з найважливіших постає проблема оволодіння результативним професійним мовленням, видами й способами ефективного мовленнєвого педагогічного впливу. З огляду на зазначене, інтерес до проблематики педагогічної риторики (ПР) цілком природний. І це в той час, коли в Україні не існує не деформованих «дисертаційністю» та близьких до потреб реальної

педагогічної практики підручників і посібників з ПР (Г. Клочек). Надзвичайно актуальним є питання становлення й розвитку особистості риторика-педагога, який володіє мовленням як інструментом управління й організації своєї професійної діяльності. Саме тому своєчасною є розробка теорії і практики формування техніки та культури мовлення педагога, що є «найважливішим параметром професіоналізму, об'єктивним чинником результативності навчання та виховання, своєрідною моделлю можливої мовленнєвої поведінки учнів» (І. Крим, М. Губанова) [26, с. 64]. Мовлення вчителя – своєрідне «дзеркало», «яке відображає ступінь підготованості педагога до взаємодії, співмислення, співробітництва» (Т. Вострикова) [14, с. 51] – природно має знаходитися в центрі уваги педагогіки, риторики, ПР.

Підвалини «педагогічності» в риториці почали закладатися ще в давні часи, а на початку XIX ст. К. Зеленецький, М. Кошанський у своїх працях реально досліджували питання можливості й засобів формування в учнів умінь володіти мовленням. Наприкінці XX ст. спостерігалось відродження ПР, результатом чого стала поява ґрунтовних праць відповідно до трьох концепцій у цій царині: 1) Т. Ладженської, Н. Іпполітової, З. Смелкової; 2) А. Михальської; 3) О. Юніної [6, с. 136]. Нині проблематику ПР (як окремо, так і в аспектах риторики й риторичної освіти) досліджують також Л. Ассуірова, О. Афанасенко, Т. Владімірова, Т. Вострикова, О. Вяльшина, Н. Голуб, Л. Горобец, О. Горошкіна, М. Губанова, Н. Десяєва, Т. Зинов'єва, К. Климова, Л. Колеснікова, О. Косорукова, А. Князьков, І. Крим, З. Курцева, О. Кучерук, С. Мінеєва, В. Ницета, М. Пентиліук, Н. Попова, М. Саломатіна, І. Тимоніна, Р. Тірігулова, Г. Хазагерев, Л. Хаймович, В. Черняк, Ю. Щербініна та ін.

Фахівці вважають ПР одним з традиційних розділів часткової риторики, обґрунтовуючи, що її сутність перетинається з академічним красномовством, і розроблена вона, як зазначає Л. Горобец, як наука та навчальна дисципліна, «у змісті якої базисні питання загальної риторики й педагогіки співвіднесені». Разом з тим науковець вважає за необхідне

виділяти загальну ПР і часткову: «*Загальна педагогічна риторика* розглядає мовну поведінку того, хто навчає, і того, хто навчається, і підпорядкована основних законам загальної риторики. Об'єктом *часткової педагогічної риторики* є процес формування риторичної культури вчителя конкретної спеціальності. Її мета – становлення вчителя математики / біології / історії як ритора» [6, с. 140–141] (виділення наше, В. Н.). Отже, проблематику риторичних засобів у мовленні вчителів-словесників логічно розглядати в розрізі саме часткової ПР.

Мета дослідження: 1) окреслити функціональність риторичних засобів (РЗ) у педагогічному мовленні; 2) обґрунтувати роль і значення РЗ в усному мовленні вчителів-словесників.

Риторика, на думку, Н. Попової, перетворюється на спосіб існування ідентичності, яка «проявляє себе-для-Іншого». Оскільки «слова – це паролі» (Г.-Г. Гадамер), людина, «промовляючи» себе для Іншого, отримує «шанс знайти, як мінімум, співрозмовника» [24, с. 55]. Це надто необхідно педагогові, мета якого – учень, його особистість. Саме педагогові, як нікому іншому, необхідно замислюватися про власне мовлення, про його якість, про слова і смисли. У цьому може допомогти ПР, у центрі якої – функція впливу в мовленні вчителя. У зазначеному сенсі слушною нам видається думка І. Тимоніної: «Риторика «ділиться» з педагогікою арсеналом зображально-виражальних засобів, які роблять педагогічний дискурс виразним і образним, а також наділяють його силою впливу. Усі ці компоненти необхідні педагогу при організації навчального процесу» [21, с. 12].

Важливим напрямом ПР як особливої області знання є вивчення засобів мовленнєвого впливу, а до видів впливу відносять: 1) логічне переконання; 2) навіювання тих чи інших емоційних станів (здивування, інтересу тощо); 3) мотивацію наслідування мовця; 4) зараження певним ставленням до предмету мовлення (почуттям естетичного переживання) [22, с. 7]. Усі наведені різновиди мовленнєвого впливу є складовими практики щоденного педагогічного спілкування. Педагог, який за допомогою мовлення впливає на

учнів, виражаючи дійсність, ідеї, почуття, має пам'ятати: «Для того щоб стати оратором, необхідно мати схильність до мовленнєвого впливу, здатність інтерпретувати дійсність, «витрачати» себе, прагнути до успіху й бути заздалегідь готовим до поразки» [25, с. 15].

На цьому етапі підходимо до потрактування плану вираження через призму риторичного знання. Центральним поняттям загальної риторики є *метабола*, або, відповідно до тлумачення Н. Безменової, «певне відхилення, яке фіксується на будь-якому з рівнів мови в процесі мовленнєвої діяльності» [20, с. 370–371]. Отже, концепт «метабола» в зазначеній теорії покриває поняття «РЗ». Поняття «метабола» (розуміємо – «риторичний засіб») поєднує риторику й педагогіку, адже саме риторика завдяки метаболам здатна пояснити, чому слова учителів впливають на учнів, у чому значення слів у педагогічному мовленні. Отже, метаболи – РЗ – є носіями риторичних функцій.

У теорії загальної риторики всі метаболи класифікують так: метаплазми й метасемеми (слова та дрібніші одиниці) і метатак西斯 і металогізми (речення та більші одиниці) [20, с. 65]. Вважаємо наведену класифікацію громіздкою й занадто складною стосовно проблематики ПР. У контексті цього дослідження, на нашу думку, доцільно послуговуватися класифікацією О. Зарецької. Відповідно до висновків дослідниці, усі виражальні РЗ варто поділяти на *тропи* («риторичні прийоми, які реалізуються на рівні слова чи словосполучення») і *фігури* («риторичні засоби, що реалізуються в тексті, рівному або більшому, ніж речення»), завдяки яким у педагогічному мовленні «досягається ефект виразності» [8, с. 380–382], а, отже, – впливу.

РЗ (тропи, фігури) – *«квіти» красномовства на риторичному «дереві»* (Д. Александров) – мають непересічне значення для побудови мовлення, передусім педагогічного, оскільки дозволяють уявити зміст мовлення наочно, захопливо й переконливо, активно впливати на учнів.

Вище мова йшла про мовлення педагога й педагогічне спілкування в широкому сенсі – розгортався зміст і розкривалися смисли в розрізі проблематики загальної ПР. Перехід до проблематики часткової ПР логічно розпочати з висловлювання О. Корніяки, яка зазначила: «Володіння мовно-комунікативними (риторичними) засобами, які засвоюються і на рівні інтуїції, і в процесі цілеспрямованого навчання й освіти, на додачу до особистісних якостей, що мають моральний смисл, є запорукою комунікативно ефективного і психологічно комфортного перебігу міжособистісної взаємодії» [10, с. 36]. Виходячи зі слів науковця, оволодіти РЗ можна завдяки інтуїтивним здібностям, а також у результаті цілеспрямованого навчання в процесі здобуття професійної освіти. Однак варто зазначити, що теорія і практика застосування в мовленні виражальних засобів (розуміємо – РЗ) є складовою змісту професійної діяльності вчителя-словесника, оскільки план вираження засобів мовлення є одним з компонентів і шкільної мовної освіти, і шкільної літературної освіти. Отже, якщо для педагога будь-якого фаху бажано володіти арсеналом РЗ з метою активного використання їх у мовленні задля оптимізації й діалогізації педагогічного спілкування, то вчителі-словесники не повинні обмежуватися інтуїтивним засвоєнням риторичних засобів; ***учитель-словесник зобов'язаний цілеспрямовано вивчати теорію й практику застосування в мовленні виражальних РЗ на рівні академічного знання (як компонент теоретичної готовності до здійснення професійної діяльності) і професійно-педагогічних умінь (у якості компоненту практичної готовності до здійснення професійної діяльності).***

У результаті здійснення цілеспрямованого аналізу фахової літератури окреслено найбільш уживані (або такі, які найчастіше зустрічаються в науково-методичних доробках науковців) РЗ, визначено їх риторичні функції, на підставі чого укладені таблиці 1, 2, 3.

Функціональність тропів у педагогічному мовленні

Засіб	Приклад	Функції	Джерела
алегорія	«перекувати мечі на орала»; «блудний син»; Коробочка; Пузир	<ul style="list-style-type: none"> ✓ надання мовленню художньої виразності; ✓ вираження різноманітних відтінків смислу; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів 	[2, с. 39; 5, с. 106; 7, с. 27; 13, с. 104, 204, 225; 16, с. 16; 17, с. 156; 23, с. 14; 27, с. 14]
гіпербола	«головою в хмарах»; «біліша за сніг»; «швидше за вітер»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ створення зорового образу; ✓ створення комічного; ✓ надання слухачеві можливості отримати задоволення; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів 	[2, с. 99; 5, с. 116; 7, с. 226, 371, 430; 12, с. 132; 13, с. 105, 206; 15, с. 69; 16, с. 70; 17, с. 162; 18, с. 251; 23, с. 34; 27, с. 47]
евфемізм	«позичив без дозволу»; «начальство затримується»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ заміна в мовленні ненормативної лексики, грубих виразів; ✓ надання вигляду шляхетності непристойним заняттям; ✓ пом'якшення смислу висловлювання; ✓ м'який осуд в оцінювальному судженні; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів 	[2, с. 521; 7, с. 462; 15, с. 340; 16, с. 537; 23, с. 284; 27, с. 350]
епітет	«бідна голівонька»; «грізні хмари»; «козак-молодець»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ описово-образотворча функція; ✓ увиразнення мовлення; ✓ звернення до суб'єктного досвіду життєдіяльності учнів; ✓ емоційно-оцінювальна функція; ✓ надання слухачеві можливості отримати задоволення; ✓ функція виділення; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення 	[2, с. 527; 3, с. 292; 5, с. 110; 7, с. 226, 420, 430; 8, с. 385; 13, с. 107, 206; 15, с. 346; 16, с. 544; 18, с. 251; 23, с. 288; 27, с. 353]
іронія	«Геракл!» (до слабкої людини)	<ul style="list-style-type: none"> ✓ увиразнення мовлення; ✓ яскравий опис ситуації; ✓ змалювання живих образів; ✓ можливість коротко передати складний зміст; ✓ викриття недоліків людини / ситуації; ✓ сприяння перевихованню; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів 	[2, с. 185; 5, с. 115; 7, с. 137; 8, с. 409; 12, с. 88; 13, с. 105, 205; 16, с. 136; 17, с. 157; 18, с. 251, 259; 19, с. 221; 27, с. 91]
метафора	«хмара змусила замовкнути птахів»; «поіржавіле листя»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ увиразнення мовлення; ✓ увиразнення позначення предмету мовлення й представлення його як би перед очима слухачів; ✓ надання мовленню експресивності; ✓ популяризація наукових істин; ✓ спонування до перекодування в мисленні смислів; ✓ надання слухачеві можливості отримати задоволення; ✓ можливість коротко передати складний зміст; ✓ зображення душевного, духовного, емоційного життя людини; ✓ функція осмислення; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів 	[2, с. 231; 3, с. 287; 5, с. 103; 7, с. 192; 8, с. 385, 400; 12, с. 116; 13, с. 106, 203; 15, с. 155; 16, с. 206; 17, с. 143; 18, с. 251, 252; 19, с. 215; 20, с. 194; 23, с. 105; 27, с. 117]

Засіб	Приклад	Функції	Джерела
метонімія	«радісний шепіт»; «річка розлилася»; «щастя мое»; «спинка стільця»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ увиразнення мовлення; ✓ увиразнення позначення предмету мовлення й представлення його як би перед очима слухачів; ✓ надання мовленню експресивності; ✓ популяризація наукових істин; ✓ спонукання до перекодування в мисленні смислів; ✓ надання слухачеві можливості отримати задоволення; ✓ можливість коротко передати складний зміст; ✓ функція осмислення; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів 	[2, с. 234; 3, с. 287; 5, с. 107; 7, с. 196; 8, с. 385, 388; 13, с. 104, 199; 15, с. 155; 16, с. 209; 17, с. 147; 18, с. 251, 256; 19, с. 219; 20, с. 214; 27, с. 117]
натяк (алюзія)	–	<ul style="list-style-type: none"> ✓ вираження прихованого смислу комунікативного наміру; ✓ встановлення дружніх відносини між учителем і учнями, зміцнення учительського авторитету; ✓ створення сприятливого емоційного клімату; ✓ розрядження напруженої, конфліктної обстановки; ✓ спонукання до критичного осмислення отриманої інформації, своїх і чужих вчинків; ✓ захист людського «я» комунікантів (почуття власної гідності); ✓ засіб непрямого інформування; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів 	[2, с. 19; 7, с. 28; 12, с. 130; 13, с. 202; 18, с. 251, 262; 19, с. 223]
оксиморон / оксюморон	«гарячий лід»; «потворна краса»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ увиразнення мовлення; ✓ підкреслення абсолютного протиріччя; ✓ підкреслення абсурдності; ✓ функція виділення; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів 	[2, с. 286; 3, с. 294; 7, с. 234; 8, с. 433; 15, с. 186; 16, с. 263; 20, с. 214; 27, с. 158]
парадокс	«Багато людей люблять говорити ні про що – це єдине, на чому вони розуміються». «Нічого не робити – надто важка праця». «Твої погляди ненависні для мене, але все життя я боротимуся за твоє право їх відстоювати».	<ul style="list-style-type: none"> ✓ спонукання до рефлексії; ✓ увиразнення мовлення; ✓ спонукання замислитися; ✓ сприяння зацікавленому ставленню до процесу спілкування; ✓ можливість коротко передати складний зміст; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів 	[7, с. 253; 12, с. 132; 13, с. 191, 226; 16, с. 293; 18, с. 251, 261; 19, с. 221]

Засіб	Приклад	Функції	Джерела
перифраз / перифраза	«Візьми свіжість із собою». «прокидатися разом із гімном»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ увиразнення мовлення; ✓ увиразнення позначення предмету мовлення й представлення його як би перед очима слухачів; ✓ надання мовленню експресивності; ✓ можливість коротко передати складний зміст; ✓ функція виділення; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів 	[2, с. 321; 3, с. 294; 5, с. 116; 7, с. 260; 12, с. 131; 13, с. 104, 199; 15, с. 208; 16, с. 307; 18, с. 251, 257; 27, с. 186]
уособлення (персоніфікація)	«Телефон знову кличе!» «пісня бере за душу»; «шлунок жене додому»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ увиразнення мовлення; ✓ яскравий опис ситуації; ✓ змалювання живих образів; ✓ надання слухачеві можливості отримати задоволення; ✓ можливість коротко передати складний зміст; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів 	[2, с. 286; 5, с. 104; 7, с. 260; 8, с. 407; 13, с. 105, 205; 16, с. 263; 17, с. 156; 18, с. 251; 23, с. 123; 27, с. 158, 186]

Таблиця 2

Функціональність риторичних фігур у педагогічному мовленні

Засіб	Приклад	Функції	Джерела
антитеза	«Усі працюють – ти дзигою на всі боки!»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ підкреслення протиставлення; ✓ акцентування уваги слухачів; ✓ увиразнення мовлення; ✓ надання думці сили й виразності; ✓ функція виділення; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення; ✓ навіювання емоційних станів 	[1, с. 130; 2, с. 49; 3, с. 294; 5, с. 292; 7, с. 34; 8, с. 433; 12, с. 126; 13, с. 102, 187; 15, с. 31; 16, с. 22; 18, с. 268; 19, с. 228; 27, с. 18]
еліпсис	«Марійка захворіла – прощавай, Андрійку, твоя п'ятірка за контрольну!»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ увиразнення мовлення; ✓ надання мовленню експресії; ✓ передача динаміки подій; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів 	[2, с. 525; 7, с. 466; 15, с. 343; 16, с. 540; 23, с. 287; 27, с. 351]
епіфора	«Треба на суботник – Василь; кращий черговий – Василь; допомогти зі стіннівкою – знову ж таки Василь!»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ акцентування уваги слухачів; ✓ підкреслення оцінювального судження; ✓ створення комічного ефекту; ✓ функція виділення; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення; ✓ навіювання емоційних станів 	[1, с. 128; 2, с. 528; 3, с. 294; 5, с. 298; 7, с. 468; 8, с. 430; 16, с. 545; 23, с. 291; 27, с. 353]
риторичний вигук	«О Господи!» «Матінко рідна!» «Настали часи!»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ встановлення активної взаємодії між мовцями; ✓ виділення емоційної кульмінації; ✓ виділення смислової кульмінації; ✓ привернення уваги слухачів; ✓ функція діалогізму; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення; ✓ навіювання емоційних станів; ✓ мотивація наслідування мовця 	[2, с. 389; 3, с. 300; 5, с. 282; 7, с. 312; 12, с. 123; 13, с. 186; 17, с. 151; 18, с. 280; 19, с. 239]

Засіб	Приклад	Функції	Джерела
риторичний гамбіт	«Я вас недооцінив. Виявляється, ви...» «Тут ти правий. Безумовно! Але давай поміркуємо...»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ демонстрування умовної згоди зі співрозмовником; ✓ отримання активної позиції в спорі; ✓ нав'язування опоненту нового сприйняття реальності; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів 	[23, с. 207; 24, с. 51]
риторичне запитання	«Хіба щастя сильних світу цього вічне?» «Невже на такі страждання не відгукнеться наша душа?» «Ви совість свою спалили?»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ більш сильне, яскраве зображення речей, подій; ✓ привернення уваги слухачів; ✓ спонукання замислитися над, здавалося б, відомими речами; ✓ виділення смислових центрів мовлення; ✓ формування думки й почуття аудиторії; ✓ засіб діалогізації монологічного мовлення; ✓ функція діалогізму; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів; ✓ мотивація наслідування мовця 	[2, с. 389; 3, с. 300; 5, с. 282; 7, с. 311; 12, с. 133; 13, с. 186; 16, с. 399; 17, с. 149; 18, с. 281; 19, с. 239; 23, с. 206; 27, с. 239]
риторичне звертання / риторичний оклик	«Якби хоч хтось підготувався!» Якби Шевченко почув би, то він би...!»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ привернення уваги слухачів; ✓ спонукання замислитися над, здавалося б, відомими речами; ✓ виділення смислових центрів мовлення; ✓ формування думки й почуття аудиторії; ✓ функція діалогізму; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів; ✓ мотивація наслідування мовця 	[2, с. 389; 3, с. 300; 7, с. 312; 13, с. 98, 186; 15, с. 253; 16, с. 400; 17, с. 151; 18, с. 283; 19, с. 241; 27, с. 239]
різке переривання мовлення	«Усе приголомшувало: невимовні звуки, небачені барви...» «І це було останньою краплею. Після цього... Важко. Дуже важко.»	<ol style="list-style-type: none"> 1) на письмі три крапки – апосіопеза: <ul style="list-style-type: none"> ✓ неможливість виразити почуття; ✓ увиразнення мовлення; ✓ комунікація почуттів; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів 2) на письмі три крапки – умовчання: <ul style="list-style-type: none"> ✓ спонукання до додумування, до роздумів; ✓ створення мовленнєвої інтриги; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів; ✓ мотивація наслідування мовця 	[2, с. 435; 3, с. 275; 5, с. 284; 7, с. 36, 422; 8, с. 437; 15, с. 35; 16, с. 502; 27, с. 327]

Функціональність мовленнєвих засобів як риторичних у педагогічному мовленні

Засіб	Приклад	Функції	Джерела
аналогія	«уявіть собі ...»; «пригадайте, як ...»; «ось так само ...»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ створення словесно-образної наочності; ✓ сприяння засвоєнню учнями пояснювального мовлення вчителя; ✓ сприяння засвоєнню складної інформації; ✓ функція логічного переконання; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення 	[2, с. 45; 7, с. 31; 15, с. 27; 16, с. 19; 23, с. 18; 27, с. 17]
афористичний вираз	«Бути чи не бути – ось у чому питання». «Усе тече, усе змінюється».	<ul style="list-style-type: none"> ✓ увиразнення мовлення; ✓ переносно-узагальнена характеристика соціальних, суспільних, психологічних, побутових явищ; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення 	[7, с. 169; 13, с. 108, 209; 16, с. 31; 23, с. 95; 27, с. 23, 104]
вичікування й вислуховування відповідей	–	<ul style="list-style-type: none"> ✓ засіб реалізації закону просування й орієнтації адресата в просторі мовлення; ✓ мотивація наслідування мовця; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення 	[18, с. 100]
експліцитний вияв почуттів у мовленні	–	<ul style="list-style-type: none"> ✓ засіб реалізації закону емоційності мовлення; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів; ✓ мотивація наслідування мовця; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення 	[18, с. 102]
ігрова установка в мовленні	–	<ul style="list-style-type: none"> ✓ засіб реалізації закону задоволення; ✓ мотивація наслідування мовця; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення 	[18, с. 105]
імперативні конструкції	«Доведи, що у слові <i>недовиконання</i> один префікс, а не два».	<ul style="list-style-type: none"> ✓ активізація мовленнєвої позиції у випадку заперечення-підказки; ✓ вираження волевиявлення суб'єкта мовлення; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів; ✓ мотивація наслідування мовця; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення 	[2, с. 173; 4, с. 114; 5, с. 60; 26, с. 18; 27, с. 81]
імпліцитні висловлювання з установкою на паритетність	«Без тебе буде важко впоратися». «Ось тепер поговоримо відверто». «Нарешті можемо розпочати».	<ul style="list-style-type: none"> ✓ сприяння підвищенню самооцінки співрозмовника; ✓ вираження установки на узгодження стосунків; ✓ гармонізація взаємин; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів; ✓ мотивація наслідування мовця; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення 	[11, с. 28]
клішовані побудови	«як ви знаєте»; «як ви пам'ятаєте»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ встановлення й підтримання мовленнєвого контакту; ✓ органічне поєднання в ході діалогу двох іманентних функцій мови як соціального явища – пізнавальної та комунікативної; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів; ✓ мотивація наслідування мовця 	[2, с. 197; 7, с. 151; 14, с. 48; 16, с. 144; 27, с. 99]

Засіб	Приклад	Функції	Джерела
комплімент (компліменто- терапія)	«Молодець, старайся, сьогодні вже краще!» «Не сумуй, у тебе все вийде!»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ реалізація правила «Хочеш похвалити – похвали!»; ✓ висловлення заохочення; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів; ✓ мотивація наслідування мовця 	[9, с. 174]
конситуація	«Котра година?»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ бажання отримати інформацію; ✓ натяк на спізнення; ✓ натяк завершувати (діяльність, прийом); ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів 	[16, с. 157; 23, с. 90]
конструкції із запереченням «не»	«Ти не міг не розуміти...» «Учора ти не дозволяв собі подібного!»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ імпліцитне висловлення поради, спонукання, застереження, зауваження, заохочення; ✓ пом'якшення у висловленні негативної оцінки (незгоди, осуду тощо); ✓ вираження установки на узгодження стосунків; ✓ гармонізація взаємин; ✓ функція логічного переконання; ✓ навіювання тих чи інших емоційних станів; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення 	[11, с. 28]
короткі й точні відповіді на запитання	–	<ul style="list-style-type: none"> ✓ засіб реалізації закону просування й орієнтації адресата в просторі мовлення; ✓ засіб надання мовленню розмовності; ✓ функція логічного переконання; ✓ мотивація наслідування мовця; ✓ зараження певним ставленням до предмету мовлення 	[18, с. 100, 124]

У контексті дослідження функціональності РЗ видаються цікавими доробки В. Харченко. На думку науковця, метафори поділяються на аутосугестивні й соціосугестивні: «Метафора аутосугестивна виконує функцію впливати на самого мовця; це метафора для особистого вжитку. ... Соціосугестивна метафора функціонує з метою впливу на соціум, корекції суспільної свідомості, впливу образними засобами на менталітет нації» [31, с. 140]. В. Харченко зазначає, що така класифікація метафор може лягти в основу аналізу аутокомунікації – внутрішнього мовлення, мовлення, адресатом якого є сам мовець, автор, адресант висловлювання. Дослідниця позиціонує функції внутрішнього мовлення: 1) захисну (розрядка, релаксація, зняття стресу, пристосування до обставин життя); 2) аутосугестивну функція (заохочення, спонукання, стимулювання, натхнення); 3) креативну, творчу (будь-яка творчість – це творчість зсередини) [31, с. 156].

Міркування В. Харченко дозволяють зробити певні висновки: 1) запропоновану науковцем типологію метафор логічно поширити на весь спектр РЗ; 2) окреслені нами РЗ можна вважати аутосугестивними в площині внутрішньої педагогічної техніки як компоненту педагогічної майстерності вчителя, що може становити зміст окремого дослідження; 3) усі проаналізовані вище РЗ є *соціосугестивними*, оскільки використовуються в мовленні вчителя доцільно, зумисно, з метою реалізації певної риторичної функції в конкретній ситуації педагогічного спілкування; 4) осмислення вчителями-словесниками феномену соціосугестивності РЗ має сприяти мотивації їх фахового, компетентного засвоєння.

У процесі здійснення професійної діяльності учитель-словесник постійно розкриває певні наукові й суспільно орієнтовані теорії та транслює пов'язані з ними наукові й морально-естетичні ідеї, а будь-яка теорія має два основні прояви: вона здатна найбільш повно описувати суттєві сторони й пояснювати (С. Мінеєва). Саме РЗ, доцільно і вправно використані педагогом у мовленні, спроможні оптимізувати *опис* і *пояснення* ідей і теорій, а також сприяти раціональному й чуттєвому засвоєнню їх учнями. Важливо наголосити, що РЗ можуть бути змістовою складовою теорій та ідей у процесі навчання мови й літератури. У такому випадку теорія й практика вчення про РЗ має використовуватися вчителем-словесником у процесі підготовки до навчального заняття. Усвідомлюючи, що будь-яка найскладніша теорія чи ідея може бути висловлена в доступній формі, учитель-словесник має застосовувати різні способи *оралізації* – адаптування підготовленого тексту для усного відтворення з метою створення тексту, зручного для сприймання на слух (М. Саломатіна). На таких навчальних заняттях (уроках) РЗ фігуруватимуть у двох площинах: як компонент змісту навчання і як ситуаційні компоненти в мовленні педагога в процесі розгортання педагогічного спілкування.

Відповідно до нормативних освітніх документів, учитель-словесник зобов'язаний формувати комунікативну компетентність школярів,

спираючись, зокрема, на норми українського мовленнєвого етикету, а також сприяти духовному становленню й розвитку учнів. У зазначеному контексті вважаємо за необхідне без скорочень навести два, на нашу думку, змістовні вислови О. Косорукової, які влучно ілюструють згадані завдання шкільної українськомовної освіти: 1) «Використання національного колориту в мовленні – одне з перспективних і пріоритетних завдань педагогічної риторики. Потрібно постійно впроваджувати у свідомість суспільства думку: невміння володіти рідною мовою – соромно й не престижно. Художньо-яскраве й виразне мовлення завжди затребуване. Правильне мовлення стало обов'язковою ознакою приналежності до суспільства освічених людей, знаком їх професійної успішності та ефективної їх особистісної самореалізації» [26, с. 60]; 2) «У процесі педагогічної діяльності бажано використовувати мовленнєвий вплив, що «одухотворює» (Шепель В.М.). У витоках своїх він близький до уявлень Сократа про «прекрасне мовлення». Зробити пріоритетним мовленнєвий вплив, що «одухотворює», – цілком посилене завдання сучасного педагога. У процесі його школярі переймаються чарівністю інтелектуального спілкування. У них актуалізується потреба у вдосконаленні свого духовного світу, в активному прояві свого мислення» [26, с. 60]. Висловимо переконання: саме РЗ є потужним навчально-розвивальним способом увиразнити й збагатити мовлення вчителя та учнів, надати йому **національного колориту, одухотворити**, що є ознаками сформованості мовної особистості.

Учитель-словесник має бути мовленнєвою особистістю. Ю. Щербініна виділила базові характеристики мовленнєвої особистості педагога: **тезаурусність, мнемонічність, лінгвокреативність, інкорпоративність, рефлексійність, толерантність, емпатійність**. У контексті дослідження наведемо тлумачення трьох перших характеристик, на нашу думку, найбільш пов'язаних з проблематикою РЗ і їх функцій:

1) тезаурусність:

- наявність широкого вокабуляру та значного обсягу фонових знань;

- адекватне уявлення про ціннісну систему педагогічного дискурсу (у тому числі міфологем та архетипів);

2) мнемонічність:

- здатність і прагнення до усвідомленого цілеспрямованого накопичення індивідуального й аналізу колективного мовленнєво-мисленнєвого досвіду;
- гіпертекстуальна включеність – знання й розуміння прецедентних елементів у структурі та змісті педагогічного дискурсу (внутрішніх – цитати, посилання, натяки, асоціації; зовнішніх – загальнокультурні алюзії й ремінісценції);

3) лінгвокреативність – здатність до мовленнєвої творчості, до мовної гри [14, с. 259–260].

РЗ в мовленні вчителя-словесника – мовної особистості, мовленнєвої особистості, *риторичної особистості* (особистості, що ефективно впливає та взаємодіє з аудиторією, володіючи практичними вміннями та навичками комунікативно виправдано користуватися мовними засобами в різних формах, сферах і жанрах мовлення, – А. Габідулліна, Н. Голуб, Р. Дружененко, С. Коваленко, Л. Колеснікова, В. Красних, О. Марченко, В. Нищета, Г. Сагач) – невід’ємна складова вербальної системи комунікації [21, с. 82] та вербального мислення, оскільки, за висловом С. Рубінштейна, «у мовленні ми формуємо думку, але, формулюючи її, ми часто й густо її формуємо» [11, с. 25]. Проте не варто забувати про наявність широкого діапазону невербальних засобів спілкування (кінесичних, паралінгвістичних, екстралінгвістичних, проксемічних), які є по суті РЗ, оскільки здатні бути носіями риторичних функцій.

Невербальне спілкування – спілкування, у якому використовуються немовленнєві знакові системи. Існує можливість проаналізувати кожний з невербальних РЗ аналогічно до вербальних, проаналізованих вище, проте, на жаль, формат цієї праці не дозволяє це зробити (зацікавлений у проблематиці невербальних риторичних засобів учитель-словесник без особливих

труднощів зможе знайти необхідний матеріал у спеціальній літературі).
Наведемо лише окремі приклади:

- 1) посмішка виконує риторичні функції емоційного старту й емоційного фінішу спілкування, підтримання контакту в процесі спілкування, створення й підтримання атмосфери довіри між комунікантами, психологічної налаштованості на співпрацю [9, с. 175];
- 2) певні жести, мімічні вирази, нюанси тональності й діапазону голосу, паузи й темпові коливання голосу можуть виражати як згоду, так і незгоду, а також запит на додаткову інформацію, передачу емоційних відтінків, перепереконання [4];
- 3) невербальна метафора може виконувати функцію регулювання (два зімкнутих на губах пальця), функцію реагування (вказівний палець, піднятий вгору), образотворчу функцію (жести на зображення довжини, висоти, величини, форми об'єктів), функцію тлумачення фразеологічних одиниць («зігріти на грудях») [14, с. 49–51];
- 4) категорія мовчання – носій функцій аргументування ціннісної позиції та виразності, дисциплінарної й морально-етичної функцій, функції створення особливого емоційного тла спілкування [14, с. 49–51];
- 5) засоби проксеміки виконують регулювальну функцію під час спілкування (відстань між комунікантами визначаються характером їхніх стосунків – офіційні / неофіційні, інтимні / публічні) [21, с. 84];
- 6) кінесичні та проксемічні засоби можуть виконувати функцію метакомунікативних маркерів, окремих фаз мовленнєвого спілкування (зняття головного убору, рукостискання, вітальний або прощальний поцілунок) [21, с. 84] тощо.

«Слово має служити добру, але може бути використане заради зла». Ці слова Л. Толстого звучать в унісон з думкою О. Корніяки: «Будь-який вироблений у культурі засіб може виконувати, принаймні, одну з двох головних функцій: сприяти або забезпечувати можливість подальшої діяльності, чи перешкоджати діяльності, обмежуючи її» [10, с. 140]. Отже,

кожному педагогові (і особливо вчителів-словеснику, оскільки Слово для нього – не лише засіб спілкування і впливу, але й засіб навчання, професійний інструмент) необхідно пам'ятати про особливу особисту відповідальність за власну мовленнєву поведінку, підтвердження чого знаходимо у твердженні Х. Леммермана: «Є лише три способи домогтися чогось від іншої людини: примусити, умовити й переконати. Як правило, законний лише останній спосіб. Будь-яке справжнє мовлення вимагає етичної передумови – свідомої відповідальності мовця. Суть будь-якого мовлення – у його функціональному призначенні: служити людям» [12, с. 40].

У фаховій літературі знаходимо опис великої кількості так званих небажаних, маніпуляційних, недозволених мовленнєвих вивертів (рос. – «уловок», «ухищений»). Їх називають засобами риторичних «лабіринтів», «промивання мізків», «мовленнєвої диверсії» – засобами **«риторики безсовісності»** (У. Еко):

- антикомпліменти («У тебе дірява пам'ять!», «Ти впертий, як віслюк!», «На кого ти схожа?», «Що ти мовчиш, як риба у воді?») зовсім не слугують стимулом для самовдосконалення [9, с. 174];
- слова та фрази подвійного значення («мене нудить від цього», «це не так просто перетравити», «сидить у печінках», «боляче бачити», «слухати тебе не хочу»); підсвідомість сприймає інформацію буквально: якщо якесь слово чи фраза має подвійний смисл, то розум переробляє обидва значення [9, с. 172–173];
- «неслова» – незвичайні звуко- та словосполучення («гіпокінез», «блудний флюїд», «хронічно-няшне божество», «кар'єротизм») – змінюють «психологічне тло» співрозмовника, підмінюючи психологічну реальність, змінюючи звичну модель розуміння, змушують зосереджуватися на адаптації нових конструкцій до власного вербального поля [24, с. 52];
- вербальна агресія (буллінг (залякування), хейзінг (злі жарти над новачком), моббінг (від англ. «натовп») – цькування великою групою

(бойкот, підняття на сміх), «навішування ярликів») – передумова риторики ненависті [24, с. 53].

Недозволені мовленнєві виверти нескладно виділити і на всіх рівнях невербальних РЗ, деякі з яких проілюстровані в таблиці 4.

Таблиця 4

Недозволені / небажані засоби невербальної поведінки

			
Людина сердита	Налаштований вороже	Несхильність до діалогу	Нудьга
			
Негативні думки	Невпевненість у собі	Прихована нервозність	Висловлює незгоду
			
Самовпевненість	Неприємні емоції, страх, хвилювання	Твердість, упертість	Бажання самоізолюватися, ви йому набридли

Підсумовуючи, повернемося до тлумачення поняття «метабола» і, посилаючись на наукові доробки Г. Хазагерова, сформулюємо поняття «риторична норма».

Усі метаболі є певними відхиленнями від норми, від звичайного способу вираження, результатом певного перетворення слова. Тому вчення про РЗ «постає як вчення про аномалії, культурно закріплені в прецедентних

текстах» [30, с. 5]. Протягом тривалого часу мовні норми «розхитуватися», піддавалися трансформації й поступово набували комунікативної орієнтованості. Цей процес Г. Хазагеров називає «риторизацією нормативного мислення», у результаті чого «норма виправдовується успішністю комунікації» [30, с. 6]. Так виникає поняття **риторичної норми**, яка, спираючись на фіксовані зразки мови, називає їх і закріплює у свідомості носіїв мови, яка є засобом культивування мови через прецедентні вживання з вектором на комунікативну орієнтованість, на успішність мовлення, на риторичний вплив. Отже, **риторична норма – це свідоме часткове порушення мовної норми** (цитування, невнормовані вислови, ідіоми, специфічні вирази, мовні каламбури, «гра слів» тощо) **з метою досягнення бажаного прагматичного / риторичного результату, риторичного ефекту в конкретних умовах етосу.**

Саме вчителі-словесники, які професійно обізнані з ортологічними нормами (нормами правил), у процесі професійного становлення та здійснення педагогічної діяльності мають ґрунтовно засвоїти риторичну норму. Саме перед учителями-словесниками постають **завдання**: 1) використовуючи в процесі педагогічного спілкування палітру РЗ, знаходити оптимальний баланс між ортологічними нормами й риторичною нормою, дотримуватися цього балансу з орієнтацією на оптимізацію, діалогізацію, гармонізацію педагогічного спілкування; 2) виконуючи імперативні вимоги особистіно зорієнтованого навчання – «окультурення» суб'єктного досвіду життєдіяльності учнів і формування в них досвіду позивної педагогічної взаємодії, – перманентно транслювати школярам володіння риторичною нормою з метою формування в них цієї здатності.

Чи реально виконати це завдання?

Замість висновку. У праці «Учитель и ученик: возможность диалога и понимания» знаходимо думку: «Психологи з великим почуттям гумору розділили вчителів на три групи, назвавши їх іменами літературних героїв: Карабас Барабас, Мальвіна і Мері Поппінс. Згідно з наведеним вище описом

типового випускника (а точніше – випускниці) педагогічного вишу зрозуміло, що в нас на потік поставлена підготовна Мальвін. Звісно, радує, що не Карабасів Барабасів. Але чи може виш випускати Мері Поппінс? Які риси відрізняють Мері Поппінс як педагога? Направленість на самореалізацію, задоволення потреби в самоствердженні, рефлексії, у виробленні власної індивідуальної технології навчання» [29, с. 121]. Додамо: Мері Поппінс, безумовно, була риторичною особистістю й, безперечно, володіла риторичною нормою. Отже, струмочок ПР спроможний зробити річку педагогічної освіти повноводішою – сучасні Мері Поппінс відчинять двері класів в українських школах.

Література

1. Аннушкин В. И. Риторика : экспресс-курс : учеб. пособ. / В. И. Аннушкин. – 3-е изд., стереотип. – М. : Флинта ; Наука, 2011. – 224 с.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – Изд. 2-е, стереотип. – М : Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.
3. Волков А. А. Основы риторики : [учеб. пособ. для вузов] / А. А. Волков. – М. : Академический Проект, 2003. – 304 с.
4. Вяльшина О. Г. Жанровые формы возражения в профессиональной речевой деятельности учителя-словесника / Вяльшина О. Г. // Материалы XIII Международ. науч.-практ. конф. «Риторика и культура общения в общественном и образовательном пространстве», 21–23 января 2009 г. / под ред. В. И. Аннушкина. – М. : Гос. ИРЯ им. А. С. Пушкина, 2009. – С. 112–117.
5. Голуб И. Б. Русская риторика и культура речи : учеб. пособ. / И. Б. Голуб, В. Д. Неклюдов. – М. : Логос, 2011. – 328 с.
6. Горобец Л. Н. Педагогическая риторика в системе профессиональной подготовки учителя-нефилолога [Электронный ресурс] / Л. Н. Горобец. –

- С. 132–144. – Режим доступа: http://lib.herzen.spb.ru/text/gorobets_9_42_132_144.pdf. – Заголовок с экрана.
7. Жеребило Т. В. Словарь лингвистических терминов / Жеребило Татьяна Васильевна. – Изд. 5-е, испр. и доп. – Назрань : Пилигрим, 2010. – 486 с.
 8. Зарецкая Е. Н. Риторика : теория и практика речевой коммуникации / Е. Н. Зарецкая. – [4-е изд.]. – М. : Дело, 2002. – 480 с.
 9. Колесникова Л. Н. Риторическая культура современного педагога / Л. Н. Колесникова // Риторика и культура речи в современном обществе и образовании : сб. материалов X Международ. конф. по риторике : 1–3 февраля 2006 г. / [науч. ред.-сост. В. И. Аннушкин, В. Э. Морозов]. – М. : Флинта ; Наука, 2006. – С. 171–176.
 10. Корніяка О. М. Психологія комунікативної культури особистості школяра : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Корніяка Ольга Миколаївна ; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – 43 с.
 11. Курцева З. И. Коммуникативно-нравственный аспект риторического образования : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра пед. наук : 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания» (русский язык) / Курцева Зоя Ивановна ; Государ. образоват. учрежд. высш. проф. образования «Московский педагогический государственный университет». – М, 2011. – 46 с.
 12. Леммерман Х. Учебник риторики : тренировка речи с упражнениями [Электронный ресурс] / Хайнц Леммерман. – [перевод с нем. С. Т. Бугло]. – Режим доступа : http://www.klex.ru/books/contact/lemmerman_uchebnik_ritoriki.rar. – Заголовок с экрана // www.ritorika.igro.ru.
 13. Львов М. Р. Риторика : культура речи : [учеб. пособ.] / М. Р. Львов. – 2-е изд., испр. – М. : Академия, 2004. – 272 с.
 14. Материалы XIV Международ. науч. конф. «Риторика и культура речи : наука, образование, практика», 1–3 февраля 2010 г. / Под. ред.

- Г. Г. Глинина. – Астрахань : Издательский дом «Астраханский университет», 2010. – 264 с.
15. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов / Ж. Марузо. – Пер. с фран. Н. Д. Андреева. – М. : Издательство иностранной литературы, 1960. – 439 с.
16. Матвеева Т. В. Полный словарь лингвистических терминов / Т. В. Матвеева. – Ростов н/Д : Феникс, 2010. – 562, [1] с.
17. Мацько Л. І. Риторика : [навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл.] / Л. І. Мацько, О. М. Мацько. – [2-ге вид., стер.]. – К. : Вища школа, 2006. – 311 с.
18. Михальская А. К. Русский язык : риторика : [учеб. пособ. для общеобразоват. учреждений филол. профиля] / А. К. Михальская. – [6-е изд., стереотип.]. – М. : Дрофа, 2011. – 491, [5] с.
19. Михальская А. К. Основы риторики : мысль и слово : учеб. пособ. для учащихся 10–11 кл. общеобразоват. учреждений / А. К. Михальская. – Москва : Просвещение, 1996. – 415 с.
20. Общая риторика : группа μ («мю») / Ж. Дюбуа, Ф. Пир, А. Тринон и др. ; [общ. ред. и вступ. статья А. К. Авеличева]. – [пер. с фр. Е. Э. Разлоговой, В. П. Нарумова]. – М. : Прогресс, 1986. – 392 с., ил.
21. Педагогическая риторика : учеб.-метод. пособ. / Сост. И. В. Тимонина. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2012. – 174 с.
22. Педагогическая риторика : учебник / [Л. В. Ассуирова, Н. Д. Десяева, Т. И. Зиновьева и др.]; под ред. Н. Д. Десяевой. – 2-е изд., стер. – М. : Академия, 2013. – 256 с.
23. Педагогическое речеведение : словарь-справочник / [сост. А. А. Князьков]. – [под ред. Т. А. Ладыженской и А. К. Михальской]. – [изд. 2-е, испр. и доп.]. – М. : Флинта ; Наука, 1998. – 312 с.
24. Попова Н. В. Риторические стратегемы и конструирование реальности / Н. В. Попова, Я. И. Артеменко // Вестник Томского государственного

- университета : Философия. Социология. Политология. – 2014. – № 2 (26). – С. 49–56.
25. Риторика : учеб. для бакалавров / В. А. Ефремов [и др.] ; под общ. ред. В. Д. Черняк. – М. : Юрайт, 2013. – 430 с.
26. Риторика в системе гуманитарного знания : сб. материалов VII-й Международ. конф. по риторике (29–31 января 2003 г.). – М. : Гос. ИРЯ им. А. С. Пушкина, 2003. – 154 с.
27. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов : пособ. для учителя / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1985. – 399 с.
28. Тиригулова Р. Х. Педагогическая риторика : конспект лекций / Р. Х. Тиригулова. – Казань : Каз. федер. ун-т, 2013. – 26 с.
29. Учитель и ученик: возможность диалога и понимания : [В 2 т.] / Сост. Е. А. Генике, Е. А. Трифонова. – Под общ. ред. Л. И. Семиной. – М. : Бонфи, 2002. – Т. 1. – 239 с.
30. Хазагеров Г. Метаплазм и вариант [Электронный ресурс] / Г. Хазагеров // Седьмые Виноградовские чтения «Русский язык в многоаспектном освещении», М., 2004. – Режим доступа : www.hazager.ru/pragmatica/80-2009-03-12-16-51-43.html. – Заголовок с экрана.
31. Харченко В. К. «Белые пятна» на карте современной лингвистики : [книга рисков] / В. К. Харченко. – М. : Издательство литературного института им. А. М. Горького, 2008. – 168 с.

Нищета В. А. Риторичні засоби та їх роль в усному мовленні вчителів-словесників / В. А. Нищета // Педагогічна риторика: історія, теорія, практика : колект. моногр. / [О. А. Кучерук, Н. Б. Голуб, О. М. Горошкіна, С. О. Караман та ін.] ; за ред. О. А. Кучерук. – К. : КНТ, 2016. – С. 134–153.